

Знам'яті літ

Людмила Канцедал

УДК 821.161.2-6.09 "18"

“ПОСПІШАЮ НАПИСАТИ ВАМ КІЛЬКА СЛІВ”: ІЗ ЕПІСТОЛЯРІЮ РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ

У статті акцентується увага на епістолярії родини Драгоманових як цінному джерелі до наукової біографії Михайла Драгоманова та Олени Пчілки. Здійснено порівняльний аналіз фактологічного матеріалу в “Автобіографії” та “Спогадах” Олени Пчілки й автобіографічному нарисі та листах М. Драгоманова. На підставі документальних свідчень уточнюються дати народження М. Драгоманова, захисту ним магістерської дисертації, одруження з Л. Кучинською, а також дати народження матері Єлизавети Драгоманової, інші факти родинної хроніки.

Ключові слова: епістолярій, наукова біографія, родина Драгоманових.

Liudmyla Kantsedal. "I rush to write you a few words": From the letters of the Drahomanov family

The paper explores the letters of the Drahomanov family as a valuable source which supplies some important facts for the academic biography of Mykhaylo Drahomanov and Olena Pchilka. The author compares the factual material in Olena Pchilka's "Autobiography" and "Memoirs", on the one hand, and in Mykhaylo Drahomanov's autobiographic sketch and letters, on the other hand. Such a comparison gives good reason to specify M. Drahomanov's date of birth, the time of his graduation project's disputation and his marriage with L. Kuchynska, as well as the date of birth of his mother Yelyzaveta Dragomanova and some other facts from his family chronicle.

Key words: collection of letters, academic biography, The Dragomanov family.

Ушанування 170-ліття від дня народження видатного українського гуманіста Михайла Петровича Драгоманова в Україні не мало характеру всенародного свята. Публікації у столичній, обласних і районних мас-медіа, виступи на радіо, навіть перша наукова конференція в Гадячі, присвячена знаменній події, не відсунули остаточно завіси таємничості від постаті Великого Патріота, котрий над усі людські чесноти ставив гідність людини, недоторканність її прав. Далеко не всі українці свідомі того, ким був, є, а найголовніше, буде для нашої держави і світу “перший український європеєць”.

Набувати знання про нього та його родину всім, хто того забажає, слід було б розпочинати з “Невідомого Драгоманова” (*Невідомий Драгоманов // Хроніка* 2000. – Вип. 79. – К.: Фенікс, 2009. – 462 с.). Цю книжку, на наш погляд, варто читати й широко обговорювати не лише учням різних вікових категорій у школі й поза нею, а й, зважаючи на стан суспільної моралі, і дорослим – батькам, молоді.

Справді, “Невідомий Драгоманов” зі сторінок альманаху багато розповідає про себе щиро, невимушено, докладно й натхненно: про гімназичні роки в Полтаві, студентську юність, викладацьке та наукове життя в Києві аж до першої поїздки за кордон на стажування доцентом Університету св. Володимира – такого, чого ми не знали чи знали недостатньо раніше.

Та не лише про себе, що надзвичайно важливо, а й про рідних, товаришів, близьких, цікавих йому людей. І найперше – про своїх коханих батьків, “Дорогих і милих родителів, Батюшку та Матушку”, як називає їх у листах,

написаних українською, “Бесценных і любезных родителей, Папеньку и Маменьку” – російською, “Mes cheres parents Papa et Mama!” чи “Moi charifissimi parentes Pater et Mater!” – французькою чи латиною. Весело, із гумором і юнацькою задерикуватістю підписував, окрім звичного *Михаил Драгоманов* або *М. Драгоманов*, ще: *Михайло Драгоманенко*, *Michel Dragomanoff* і *Дон Мигель де Педро де Драгоманов*. Або завершував лист словами: “Прощайте мои дорогие родители, не сердитесь на любящего вас сына *М. Драгомана*”, – щоб не лише підбадьорити батьків оптимістичною ноткою, а ще й дипломатично натякнути: вони не дарма витрачають кошти на його освіту, він не марнує ані хвилинки, він гідний їхньої довіри й любові, виправдає їхні сподівання і (тепер знаємо про це!) уславить їх у віках – скромних, порядних, довірливих, безмежно люблячих, а попри те – принципових і вимогливих щодо виховання сина.

Одне слово, багато цікавого й повчального знайде читач у цій частині родинного літопису, яку заповнював (а чи доповнював!) юний, а потім старший, та однаково сумлінний і відповідальний у ставленні до рідних, і особливо батьків, Михайло Драгоманов упродовж неповних 17 років із кінця листопада 1853 р. по березень 1870 р.

Для науковців – як початківців, так і досвідчених – це, на наш погляд, унікальне видання, ніби навмисне задумане так, аби ніщо не заважало враженням від прочитаних листів і публіцистичних статей, задля нічим не обтяженого пошуку в інформаційному просторі без берегів і виднокола – бо воно, певне, єдине таке в наукових матеріалах із драгоманознавства – без жодних коментарів і приміток. Не наважуюся висловлюватися із приводу того, добра це чи погана практика введення епістолярію в широкий науковий ужиток, зазначу лише: завдяки цьому почуваєшся як не першовідкривачем, то принаймні відважним стерновим на стрімкій течії між порогами численних імен, назв, дат, подій, до яких нібито саме тобі трапилася щаслива нагода долучитися й саме твій обов’язок – дізнатися, зробити відомим тощо.

Насамперед звертаєш увагу на дати, котрими починається, супроводжується й завершується кожне людське життя. Доленосні чи перехідні й, на перший погляд, непомітні, усі вони важливі, бо, як відомо, у життєписі видатних людей, їхніх рідних та їхнього кола незначних дат не буває, про кожну з них бажано знати якнай докладніше, що, однак, не завжди надається до пізнання, і з цього погляду чуйний та уважний до своїх рідних і близьких М. Драгоманов робить нам щедрі дарунки.

У це важко повірити, проте дату народження матері Михайла Єлизавети Іванівни Драгоманової не знайдеш ані в довідкових виданнях, ані в науковій літературі чи краєзнавчих розвідках. Так само, до речі, як і його батька Петра Якимовича. Навіть у рідному їм Гадячі в Літературному музеї родини Драгоманових під їхніми портретами виставлено лише роки життя без зазначення чисел та місяців.

І от у постскриптумі до листа батькам *від 28 серпня 1857 року* читаємо: “*Маменьку поздравляю с будущими скоро именинами* и желаю всего лучшего”. Далі написано ніби спеціально для нас: “(Я тоже именинник скоро – это примите к сведению)” [7, 357]. У наступному листі до батьків *від 4 вересня* того ж року люблячий син конкретизує написане: “*Маменьку поздравляю с завтнешними именинами*” [7, 358].

Чи означає це, що Єлизавета Іванівна Цяцька, а потім Драгоманова, народилася *п’ятого вересня 1821 року*? Це дата народження, іменин, день Янгола (у листі Людмили Кучинської) чи всього разом?

Відповідає на ці запитання сам Михайло Петрович. У листі до матері *від 8 вересня 1864 р.* він пише: “В воскресенье, в именины мои, явилась весёлая студенческая компания, над которою я потешался тем, что они только паничи, а я барин. Вообще располагаю набраться важности, но пока ещё её немного”

[7,437]. За календарем 1864 р. 8 вересня випадало на вівторок. Отже, у неділю було *6 вересня*.

Яких лише дат не зустрічаємо стосовно уродин Михайла Петровича Драгоманова: 9, 18, 19, 29, 30-е! І чомусь оминаємо ті документи, в яких дату народження вченого точно зазначено. Упорядники видання тактовно нагадують про це копією автографа “Автобіографічної записки М. Драгоманова. 1883”, з якого читаємо: “Я родився *6 Сент. [ября] 1841 г. в г. Гадяче полтавской губернии*”.

Саме таку дату у власноруч укладеній хронології назвала й Ольга Косач-Кривинюк: “*6 вересня народився Михайло Петрович Драгоманов (Лесин дядько)*” [6, 19].

Нещодавно в “Листі до редакції журналу “Слово і Час” увагу читачів до цього питання ще раз намагалася привернути Тетяна Третяченко [10, 103]. Проте 30 вересня як дата народження Михайла Петровича чомусь особливо припала до вподоби нашим вельмишановним історикам. Окрім авторів передмови й упорядників книжки “Михайло Драгоманов: автожиттєпис” І. Гриценка, В. Короткого, М. Томенка [3, 7], її назвав Володимир Литвин під час відкриття 6 сесії Верховної Ради 9 скликання, Юрій Шаповал у щоденній п’ятихвилинці “Мить історії” на радіо, підтримала шановних колег і Раїса Іванченко [4, 6].

Безперечно, сум’яття додають старий та новий стилі, і з цим, як мовиться з того чи того приводу у Верховній Раді, треба “визначатися”, бо навіть така нібито зручна форма, якою послуговувався Богдан Кистяківський, – указувати обидві дати (старого та нового календарів) через похилу ризик, скажімо, 5/17, 6/18 вересня 1821 чи 1841 р., не видається остаточно прийнятною. Бо це такі різні речі: народитися 6-го чи 18-го, 13-го чи 25-го (та мусимо ж додавати тепер 13, а не 12 діб!), за радянським потрактуванням чи так, як було насправді. Зорі не можуть двоїтися. На моє переконання, читач мусив би сам із власної допитливості визначати стилі за роками, країнами, століттями тощо, а науковці – дотримуватися однієї фактичної дати.

За православним церковним календарем, якого, вочевидь, дотримувалися Цяцьки так само, як і старші Драгоманови, *5 вересня* ст. ст. (нового, отже, у позаминулому столітті 17, а в минулому й нашому?) – Пророка Захарії і Праведної Єлисавети, батьків св. Іоанна Предтечі, а *6* (це 19, а не 18) – велике церковне свято – Спомин чуда архистратига Михаїла в Хонах.

Отже, сумнівів не лишається: найстарша відома нам ювілярка 2011 р. із великої родини Драгоманових Єлизавета Іванівна, 190-ліття від дня народження якої ми ще не відзначаємо урочистостями, за життя отримувала привітання родини, зокрема сина Михайла, до дня свого народження *5 вересня*.

Уважний старший син і брат не забував вітати “з іменинами” й інших членів родини. Наприклад, у листі від 22 травня 1854 р. писав: “Єлю поздравляю с вчерашними именинами”. Отже, Олена Петрівна Драгоманова народилася *21 травня*. Рік народження наймолодшої з його сестер нам невідомий, як і дата її смерті. У книжці Тамари Скрипки зазначено, що вона померла зовсім юною дівчиною. У листах Михайла, про які йдеться, ми звернули увагу лише на те, що востаннє він згадував найменшу сестру в листі від 4 грудня 1862 р. У лютому 1858 р. він зобов’язував Олю навчити Єлю писати. Якщо Олі на той час не виповнилося ще й 9 років, то молодшій сестрі було, імовірно, 5 або 6, а 1862 р. – 9 чи 10 років.

У різних джерелах (у “Хронології...” О. Косач-Кривинюк, “Спогадах” та “Автобіографії” Олени Пчілки й ін.) згадувано, що в родині Петра Якимовича та Єлисавети Іванівни Драгоманових були ще діти, котрі не дожили до дорослого віку, зокрема двоє дівчаток. Із листів Михайла знаємо, що серед них був і хлопчик Митя, якого він, як і всіх інших братів і сестер, збирався ретельно навчати

різним наукам, проте навіть не встиг побачити його, бо маленький братик невдовзі помер.

Щодо цього виникає кілька запитань. Імовірно, саме Митю Михайло називав “Поморцем-братом” на початку січня 1857 р., можливо, тому, що той народився взимку. У листі до батьків від 17 січня того року ім'я хлопчика було названо серед тих, кого старший брат обов'язково цілував у листах: Ваню, Варю, Олю, Елю й Митю. А у квітні наступного 1858 р. в листі, у якому вітав батьків із Великоднем, висловив жаль із приводу того, що він навіть не бачив Миті, а його вже й не стало.

Отже, Михайла не було в Гадячому більше року?

Цікаво, коли ж народився Сашко? На початку листопада 1859-го Михайло “цілує” “братцев и сестриц”. У грудні того року – “братца и сестриц”, а конкретно “Сашу” – уперше називає в листі до брата Івана від 21 травня 1862 р. Зважаючи на уважність і чуливість М. Драгоманова до батьків, братів і сестер, а також інших родичів, це видається таємничим. Тим більше що в подальших його листах Сашкові відведено чимало місця як найменшому та найнекерованішому в їхній родині. На прикладі Сашка можна бачити, наскільки вагомим й авторитетним було в родині Драгоманових батькове слово, впливу якого Сашко не зазнав, бо зростав уже без батька, і Михайло Петрович почував особливу відповідальність за виховання та навчання наймолодшого брата. У листі до матері від 25 серпня 1866 р. він писав: “<...> Я вполне уверен, что Вы приедете к нам на долгое время – желал бы, чтобы на всю зиму, а между тем Вы пишете, что Сашу думаете отдавать в уездное училище. Значит Вы его оставляете в Гадяче? Кому? Из-за чего же даром издерживаться? Да и для чего ему быть в уездном училище? Скажу Вам прямо, что это известие о Саше произвело на меня неприятное впечатление. Я не раз говорил Вам, что, когда Саше исполнится десять лет я помешу его в гимназию в Киеве, значит поступать ему в уездное училище в Гадяче будет чистая потеря времени вообще.<...> Я рассчитывал, что Вы привезете Сашка с собою, мы его тут подучим, а после каникул, когда ему исполнится десять лет (курсив мій. – Л.К.), отдадим во 2-ю гимназию” [7, 449-450].

Перед 4 травня 1855 р. Михайло бажає братові Іванові добре витримати іспити та *перейти до третього класу* (братові було тоді 12 років і 7 місяців). За “Хронологією...” О. Косач-Кривинюк *Іван Петрович Драгоманов народився 27 вересня 1842 р.* [6, 434]. Підстав сумніватися стосовно написаного Ольгою Петрівною немає.

Що ж до вказаної дати дня народження її тітки Варвари Петрівни (18 серпня 1846 р.) [6, 436] – деякі сумніви виникають, оскільки Михайло вітає її з іменинами в листі від “листопада 30 – грудня 10” 1869 р., щоправда, “с давно прошедшими”. Справді “прошедшими”, якщо зважати на те, про що син писав до матері в листі від 4 грудня 1862 р. (“Целую Вареньку и поздравляю с именинами”): 4 грудня (17-го за сьогоднішнім стилем) – Великомучениці Варвари.

До речі, на початку січня 1870 р. Михайло Петрович вітає сестру Варю та її чоловіка з одруженням, бажає їм щастя та “умеренного количества потомства”. Чоловіка сестри він називає Іваном Кириловичем. А з листів, написаних раніше, випливає, що претендентом на руку й серце сестри та навіть на будинок був Сенцов Іван Омелянович і було це року 1862. Отже, Варвара Петрівна виходила заміж двічі? Можливо, у реченні, дописаному до згаданого листа від 25 серпня 1866 р. “Вы ничего мне не пишете о здоровьи Ивана Емельяновича”, міститься відповідь саме на це запитання?

Коли читаєш альманах, звертаєш увагу не лише на інформацію, яка в ньому є, а й на ту, котра в ньому відсутня. Приміром, у листах немає жодної згадки про день народження батька. Виникає запитання: чому? Та тому, вочевидь, що його відзначали влітку, тобто під час канікул, і син міг привітати батька безпосередньо.

Дату народження Петра Якимовича – 29 червня 1802 року – указує його онука О. Косач-Кривинюк [6, 14]. Про неї йдеться також у листі Олени Пчілки до матері від 7 червня 1883 р. із Колодяжного: “Отже думаю пробуть тут до кінця Іюня, а так около 27-го Іюня буду у вас. Хочеться “на Петра”, 29-го, уже непременно быть у Гадячі”. І далі: “У всякім разі, прошу міні пришукать к “Петру” (29-му) няньку до Тамари...” [1]. За православним церковним календарем саме цей день – 29 червня (12 липня за новим стилем) – усехвальних первоверховних апостолів Петра й Павла.

Листи М. Драгоманова уточнюють і розкривають послідовність багатьох подій, підтверджених іншими – пізнішими – документами. Скажімо, у листах під №№81-84 за 1864 р. ідеться про підготовку й захист магістерської дисертації, хворобу та смерть Марфи Йосипівни Кучинської, одруження з Людмилою Кучинською тощо. Про те саме писав Михайло Петрович в “Автобіографічних нотатках” (1883): “Кроме того, в 1864 г. умерла мать моей невесты, и я должен был жениться раньше, чем рассчитывал” [2, 46].

Отже, вінчання Михайла Петровича Драгоманова з Людмилою Михайлівною Кучинською відбулося 16 серпня 1864 р. в Києві, про що він написав матері в листі з Києва того самого дня: “Не знаю, получили ли Вы от меня письмо, любезная Маменька. Я писал в нём, что после посту, как можно, надо нам венчаться. Мы наняли квартиру (на 200 р[ублей] пять комнат и недалеко от гимназии), но пока ещё не готова. Между тем М[арфе] О[сиповне] сделалось так дурно, что надо было поспешить со свадьбой, и вот вчера решили, а сегодня обвенчались. Свадьба была довольно печальная, но зато жизнь будет полагать должно веселее” [7, 434].

Марфа Йосипівна Кучинська – мати Людмили Михайлівни Драгоманової – померла 31 серпня 1864 р. у Києві, де її й поховано 2 вересня, про що Михайло та Людмила Драгоманови повідомили Єлизавету Іванівну листом від 8 вересня [7, 436].

Певне, через поважний вік Олена Пчілка в “Автобіографії”, доданій до її “Оповідань” (вид. “РУХ”, 1930), об’єднала кілька подій у загальне уявлення й пересунула деякі з них на рік раніше, зазначивши, що “велику відміну” в її житті приніс рік 1863: “... Тоді Михайло, кінчивши університет, одружився з панною Людмилою Кучинською” [8, 236].

І відомий енциклопедист Полтавщини Петро Ротач був переконаний, що одруження відбулося одразу після того, як Михайло Петрович скінчив університет, тобто 1863 р., та ще й у Гадячі, про що й написав у нарисі “Апостол правди і науки. До 150-річчя від дня народження М.П.Драгоманова”, надрукованому в “СіЧ”і 1991 р. Як і багато хто, Петро Ротач ретельно вивчав Пчілчині “Спогади...”, можливо, й “Автобіографію”, тому й не мав жодних сумнівів щодо написаного слідом за нею.

В “Автобіографії” Олени Пчілки є ще кілька неточностей. Зі слів сестри Михайла Петровича, якою він опікувався в Києві, на літо 1863 р. вона поїхала додому сама, а брат залишився влаштовувати передвесільні справи. “Однак усе ж Михайло найшов час, – писала вона, – щоб у кінці літа перед одруженням (курсив мій. – Л.К.) таки заїхати до мами: якось воно випадало, щоб перед одруженням таки побувати в неї. Пам’ятаю, – згадувала Ольга Петрівна і хтось записував за нею почуте, – що вони – мама й Михайло – у Гадячому цілий вечір говорили все про те одружіння”. Ользі Петрівні пригадувалося, що коли

вона повернулася до Києва наприкінці серпня, то брат був уже повінчаний [див.: 8, 236].

Певне, справді важлива подія майбутнього одруження обговорювалася в Гадячі. 1863 р. у листі від 5 червня син писав до матері: “Я останусь недели две, может и три в Киеве, пока исправлю моё сочинение и пошлю в Питер, и затем в конце июня или в начале июля я буду в Гадяче, а Олю пришлю раньше – с Виктором Ковалевским к 15-му июня” [7, 423].

Михайло збирався приїхати до Гадяча й улітку наступного року, про що повідомляв у листі від 18 березня [7, 429], а також від 4 квітня 1864 р. [7, 431]. Та вже 17 травня перепрошував, що не приїде через вирішування справ із поїздкою за кордон, натомість уклінно просив матір відвідати їх у Києві [7, 433].

“Спогади про Михайла Драгоманова”, написані Оленою Пчілкою на замовлення часопису “Україна” 1926 р., які ввійшли пізніше до “Творів” письменниці, виданих 1988 р. у вид-ві “Дніпро” за упорядкування Надії Олександрівни Вишневської, зберігають таку магічну силу, що багато дослідників життя і творчості письменниці не можуть відступитися від них ані на крок, а дехто, не у змозі вийти із “зачарованого кола”, *так і попереписував їх у власні доповіді чи “розвідки” майже без змін*, як колись сама Оля Драгоманова натхненно переписала до свого зошита уривок із поеми М.Лермонтова “Мцирі”, поставила власний підпис і понесла показати батькові. Повчальне в цьому епізоді те, що батько з розумінням і поблажливістю пригорнув до себе дочку, натомість мати зауважила, що такого робити не слід, аби дівчині не надумати, бува, про себе того, чого немає насправді.

До речі, подібне застереження із приводу, певно, надісланих йому перших віршованих спроб сестри в розлогіму викладі висловив батькам і Михайло у вересні 1858 р.: “Но часто талантливые натуры портятся от дурного направления. Увидев в них признаки таланта, окружающие их воображают, что видят гения, требуют от них невозможного, говорят об их даре. Если талант действительно есть, то направление ложное получает, пренебрегает трудом; если же его нет, то портится характер от самонадеянности. По сему мой совет: не мешайте Оли писать и не говорите ей, что она поэт”.

Коли читаєш Пчілчині “Спогади...”, то віриш кожному слову. “Не знаю, – писала вона, – звідки наша мама знала уривки з “Енеїди” Котляревського, але нам було дуже втішно, як вона проказувала напам’ять (не то для себе, не то для нас уривки ті).

Може, знала їх від когось із старших родичів, а більше того, що від своєї дружини, бо вся її освіта взагалі вийшла з сього джерела. Треба сказати, що, не будши ніде в науці і навіть нікуди не виїжджаючи з свого Цяцьчиного хутора аж до самого шлюбу, мама наша зосталась наполовину неграмотною, бо не вміла писати, могла тільки підписати своє ім’я й прізвище; навіть листи до дітей, що мама посилала пізніше, писав завжди хтось інший, а мама тільки підписувала під ним “Елизавета Драгоманова”; але читати вміла і дуже любила читання; мовляла, привчив її до читання наш тато” [9, 533-534].

В “Автобіографії” Олена Пчілка писала про матір: “Цяцьківна була звичайна хуторянська панна. Читати вона вміла, навчив її дяк, але написати могла лише своє прізвище і ні слова більше – такою лишилась і до смерти” [8, 219].

О вічна загадка любови! Чи вічні здогади часу?..

Коли ладналося весілля Ольги Драгоманової із Петром Косачем 1868 р., усю відповідальність за “поточний момент” і подальшу долю сестри від родини Драгоманових Михайло звично взяв на себе й хотів, дуже хотів, аби Єлизавета Іванівна не лише особисто схвалила вибір дочки, познайомилася з майбутнім зятем, а й обов’язково була присутня на весіллі, без чого воно йому

не уявлялося. Виникали “організаційні” труднощі, і ось що читаємо в листі тієї щасливої для всіх пори:

“Значит вся штука затруднения в этом деле: устроить приезд Ваш так, чтобы ни Вы не беспокоились, ни дела не пострадали. Без Вас же делать свадьбу и думать нечего. Я уже так полагаю, что, если нужно, пусть Ваня сидит в Гадяче до августа, а Вы приезжайте. Впрочем, обо всем этом жду получить от Вас скорейшее извещение. Вот только маленькое затрудненьце: не следовало бы, чтобы преждевременно в ваших землях узнали о сих делах. Оля так хочет, чтобы Вы ровно никому не говорили об этом. А между тем, если Вы кого заставите писать письмо, так новость непременно распространится. *Уж нечего делать. Придется Вам потрудиться и написать самим всё письмо*” (курсив мій. – Л.К.) [7, 453].

У листі до матері й сестри Варі від 25 червня Михайло Петрович повідомляє, що їхні листи одержав недавно. Чи свого листа Єлизавета Іванівна писала власноруч, чи їй допомагала в цьому дочка – невідомо. Михайло написав так: “Вы, Маменька, написали, что согласны на выход Оли за Петра Антоновича Косача. Не знаю наверно, а по письму заключить трудно, как Вы смотрите на это, полагаясь ли вполне на выбор Оли и на наше с Людм[илой] мнение, не имеете ли коих-либо сомнений. Всё бы это хотелось знать основательно, как ещё более хотелось бы, чтобы Вы поскорее познакомились с П[етром] Антоновичем <... > чтобы Вы сердцем одобрили и порадовались выбору Оли” [7, 454].

В одному із фрагментів “Автобіографії” Олена Пчілка змалювала приїзд брата додому на початку навчання його в Полтавській гімназії. Їй запам’ятався тоді “хлопчик дуже швидкий”, котрий бігав по всіх кімнатах, і всі його цілували [8, 230]. Так, його любили в родині, особливо мати, він добре знав про це, намагався не надуживати її почуттями й сам любив свою родину не як споживач, а відповідально, віддано й чесно.

Коли Михайло навчався у 5 класі гімназії (1855), хтось написав Драгомановим про непоштиву поведінку їхнього сина стосовно начальства. Відвертий у стосунках із людьми, юнак не міг збагнути, кому заманулося вчинити йому таку підлоту та завдати прикросів його батькам, однак змушений був виправдовуватись, аби заспокоїти їх: “Но наиболее меня беспокоит огорчение маменьки, потому что зная любовь ко мне, боюсь, чтобы маменька не заболела. Если же допустить, чтоб что-нибудь подобное случилось, то смело могу Вас уверить, что подобного ничего нет, не было и не будет” [7, 342].

У народі радять не зарікатися! Таки не стримався в епізоді з наглядцем Казначейським. І таки проникливо передала читачам той грім серед ясного неба Олена Пчілка: “Ждали тато й мама, що син їх незабаром приїде укінченим гімназистом, дійшовши, звичайно кінця курсу щасливо, <...>. Аж тут прийшов якийсь лист, що вдарив неначе бомба в нашу тиху оселю!

Що таке?.. Тато й мама вражені, без краю стурбовані: Миші біда, якась лихо сталося, якась напасть... Говорять, що, може, Мишу виженуть з гімназії!.. Як се так? Хіба се може бути?..

Тато поїхав до Полтави <...>” [9, 541-542].

Звертаючись у листах до обох батьків у критичних ситуаціях, які потребували нестандартних рішень, урегулювання непорозумінь, підтримки завбачливих розрахунків щодо вдосконалення процесу власного навчання, витрат на нього тощо, Михайло апелював до батька. Вочевидь, не лише як до фахового юриста, котрому легше збагнути “раціоналізаторські” пропозиції сина, а ще і як чоловік до чоловіка, аби не завдавати зайвих хвилювань матері – жінці. У листах юного Михайла почуття відповідальності за майбутнє родини й дотримання обов’язків перед нею дуже відчутне.

Наявна в листуванні М. Драгоманова з батьками (зміст зворотних листів нескладно зрозуміти з відповідей) характерна, на мій погляд, особливість,

що спростовує слова Олени Пчілки (та чи й її це слова? Чи не внесено їх до диктованого нею тексту записувальниками!?) про їхню матір як про звичайну хуторянку, натомість переконає, що Єлизавета Цяцька – продовжувачка роду української козацької старшини – була жінкою незвичайною, із розвиненою інтуїцією, неабияким умінням господарювати, як кажуть, “тримати дім”, педагогічним хистом, неугасимою потребою духовно-інтелектуального розвитку, потягом до прекрасного – тобто особистістю непересічною.

Це засвідчують листи, написані до неї сином Михайлом після смерті їхнього батька й чоловіка. Ні тональність листів, ні коло проблем, охоплених ними, не змінилися. І, здається, гуманістичний потенціал цієї жінки в усій повноті збагнув лише він – її син Михайло. Хіба ще раніше його батько – її коханий Петро Якимович.

Духовно-енергетичний зв'язок між матір'ю й сином був органічно-нерозривним, і, коли *8 червня 1895 р.* сина не стало, за кілька днів (*11 червня*) не стало і її, хоча про тяжку втрату їй ніхто не сказав. Неможливо навіть уявити, як би вона могла почути про те?!

Широко відомі слова Михайла Петровича з його “Автобіографічних нотаток” про батька із вдячністю за те, що він прищепив йому й розвинув інтерес до інтелектуальної праці. У котромусь із листів він писав про себе, що не надто охочий до висловлювання сентиментальних почуттів, і тому фрагмент із листа до Єлизавети Іванівни від 8-9 лютого 1863 р. не можна зрозуміти інакше, як вияв його безмежної поваги й любові до неї: “На праздниках читал я с новым удовольствием Гейне (был такой стихотворец немецкий). Он ещё на одну минуту пробудил мой потухший поэтический гений <...> ...и ...я перевел два стихотворения Гейне к Матери, *собственно для Вас* (курсив мій. – Л.К.). Думал было послать в журнал... и, коли хочите, не теряю намерения сделать это с первым свободным гривенником. Стихи прилагаются: может быть не складно, но зато переведено почти слово в слово и усердно”.

Не знаю, чи опубліковані ці переклади Михайла Петровича з Гейне й чи потрапили вони на Драгоманову Гору, та, коли перечитуєш розвідку М. Драгоманова “Педагогическое значение малорусского языка”, його міркування про необхідність початкової освіти українців їхньою рідною мовою, опубліковану в “Санкт-Петербургских ведомостях” (№93 за 1866 р.), не виникає жодних сумнівів, чия родина правила йому за взірць: “...Если занимается объяснительным чтением, не по малорусскому тексту, то и нельзя будет указать на связь рады, как думного собрания, и совета и, наконец, на глубокий нравственный смысл, заключающийся в слове *порадныця хаты*. Известно, что это постоянный эпитет слова *маты – маты, порадныця хаты*. Подобного типа нет в великорусской жизни по причине меньшей самостоятельности женщины в великорусской семье, а потому нет и подходящего слова”. І далі в цій самій розвідці: “Чрезвычайная нежность отношений составляет одну из характернейших особенностей малорусской жизни, которая отражается в языке: малорусский язык изобилует непереводаемыми уменьшительными и ласкательными выражениями: например, *двойко, знаемисеньке*; он имеет значительное количество уменьшительных глаголов: *йистки, йисточки, йистоньки, пытки, пыточки* <...>. Малорусская семья не такая резко патриархальная, как великорусская. Оттого в малорусской семье возможны такие задушевные, чуждые страха отношения к отцу и матери, особенно к последней, какие невозможны в великорусской семье, где даже мать является существом загнанным. А потому не уважается детьми”.

Одразу двох не відомих досі Драгоманових називає в листах Михайло Петрович, і, здається, обоє вони належать до родинної гілки, про яку на сторінках родинної хронології з якихось причин було накладено табу.

Написані на 56-66 (деякі майже на 70) років раніше за відомі “Спогади” про нього, а отже, і про всіх їхніх родичів, далеких і близьких, його сестри-письменниці, постаті яких уведені в науковий ужиток на 86 років пізніше за них, щойно опубліковані листи М. Драгоманова подекуди є одкровенням. Як достеменно описані події вони сприймаються з більшою довірою, оскільки зберігають безпосередність вражень і почуттів. Перед Михайлом Петровичем не поставала необхідність замовчувати чи переінакшувати власні родоводи, належність когось із рідних до тої чи тої соціальної верстви внаслідок переворотів, які сталися в Україні після 1917 р., тощо.

Й у “Спогадах...”, і в “Автобіографії” Олена Пчілка написала те саме про старшого брата свого батька, тобто рідного її з Михайлом дядька Олексія Якимовича: буцімто Яким Степанович (чи Стефанович?!) зумисне не виряджав старшого сина Олексія Якимовича з Гадяча, щоб той зберігав первісну гадяцьку маєтність.

Та, виявляється, був ще один Михайло Драгоманов, але Олексійович, який не мешкав ані в Гадячі, ані в Полтаві, і була Олександра Федорівна Драгоманова (можливо, його дружина?) – мешканка Петербурга, яку Михайло Петрович хотів розшукати “заради курйозу”, коли відвідував у справах північну столицю Росії 1870 року.

Про свого родича-тезку Михайло писав у листі до батьків від 18 лютого 1856 р.: “Душевно рад приезду братца Мих[аила] Алекс[еевича], которому кланяюсь. Ожидаю Вас и его в Полтаву”.

Отже, стосунки між родинами і братами, як видно з листа, були, та ще й на той час, остаточно не зіпсовані. Бо коли Михайло Петрович у листі від 17 травня 1864 р. розповідав матері про зустріч із Михайлом Олексійовичем на виставці картин у Києві й завершив його словами: “Разменялись и визитами – слава Богу, ни его, ни меня дома не было”, – то це вже інша детективна пригода за участі багатьох осіб, якої ми ще не знаємо.

Виявляється, Петро Якимович хотів бачити Михайла лікарем! Можливо, саме тому лікарем став його найменший син Олександр? А Михайло Петрович, коли висловлював вдячність гімназії, в якій йому, із його слів, поталанило натрапити на доброго латиніста, котрий віддавав перевагу літературі, а не дрібницям граматики, непоганого натураліста, чудового вчителя історії, тобто за гуманітарну спрямованість навчання в ній, певно, не шкодував за тим, що обрав собі фах носія й утілювача гуманно-ліберальних, демократичних ідей у розвиток людства.

“Невідомий Драгоманов” допомагає зрозуміти шляхи формування таких переконань.

За своєю духовною сутністю М. Драгоманов – філолог у найширшому, всеосяжному розумінні цього слова. Філологів не буває поза історією, філософією, фольклором, поза незбагненим і величним витвором людства СЛОВОМ, трепетним і чутливим ставленням до нього, поза вірою в його всепроникну силу задля виховання людського – піднесеного й величного – у людині.

“У центрі його світогляду стояло не політичне життя суспільства, а щастя народних мас, можливе, як він цього був певен, тільки за високого рівня культури. Найвищим благом культури він вважав повний розвиток індивідуальності як кожної окремої особистості, так і цілих народів. Охоплюючи поняття культури в її найповнішому значенні, він мислив її як організацію всього народу, а не самих тільки її верхів”, – писав Б. Кистяківський [5, 127]. Він наголошував на тому, що схарактеризувати літературно-політичну діяльність М. Драгоманова –

справа нелегка. Додамо: ще й не кожному стане сили збагнути її, навіть тим, хто щиро прагне цього.

Михайло Драгоманов обоженював свого земляка Миколу Васильовича Гоголя. І сам умів сказати влучно, гостро, писати проникливо, лірично – по-драгоманівськи: “У нас теперь такой дождь идет, что чудо! А люблю я дождь, даже поэтически мне даже приятно, что когда сижу в комнате, так и все должны сидеть, и не сновать без толку, без цели по улицам... Ну вот же, как нарочно перестал идти, как только я вот это написал; будто хочет, чтоб я соврал лишний раз. И солнце появилось. А вчера вечером, что за погода была. Ясно так и звезды так и блещут. А луна эта полная, круглая, золотая, серебряная, бледная, величественная, или как там её называют поэты: право уж досадно, что её везде тычут. Слава богу, её перестали вспоминать в новейших произведениях литературы, но все ещё страдает она от суздальских романов да сочинений учеником пятого класса, там беда ей. Я думаю ей так надоели эти похвалы, что когда Евгений Онегин назвал её чужою, так ей даже радостно стало” [7, 336].

“А знаєте, – писала до любого дядька Леся Українка в листі від 16 липня 1891 р., – я думаю, що не так на Вас ті різні добрі люди ліхи за Ваші політичні і всякі інші теоретичні думки та слова, як, власне, за Ваш чисто український юмор, бо то ж ним Ви можете людину без вогню спалити, а наші люди не менш від французів бояться того, що зветься *le ridicule*” [6, 149].

Читаймо “Невідомого Драгоманова”: знати про нього щонайбільше – не лише наш обов’язок, а ще й чимала втіха.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.* – Ф. 28. Фонд Олени Пчілки. – Од. зб. 344.
2. *Драгоманов М.* Автобіографическая заметка. – Твори: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1970. – Т.1.
3. *Михайло Драгоманов: Автожиттєпис /* Укл. Гриценко І.С., Короткий В. А., Томенко М. В. – К.: Либідь, 2009.
4. *Іванченко Р.* Апостол правди і науки // *День.* – 2011. – 15 верес. – № 164.
5. *Кистяківський Б. М. П.* Драгоманов, його політичні погляди, літературна діяльність і життя // *Хроніка.* – 2000. – Вип. 77. – К.: Фенікс, 2009.
6. *Косач-Кривинюк О.* Леся Українка: Хронологія життя і творчості. – Луцьк: Вид-во “Волинська обласна друкарня”, 2006. – (Репринт. вид.)
7. *Невідомий Драгоманов // Хроніка.* – 2000. – Вип. 79. – К.: Фенікс, 2009..
8. *Пчілка Олена.* Автобіографія // *Мікула О.* Творчість Олени Пчілки і фольклор. – Ужгород: Гражда, 2011.
9. *Пчілка Олена.* Спогади про Михайла Драгоманова // *Пчілка Олена.* Твори. – К.: Дніпро, 1988.
10. *Третяченко Т.* Напередодні 170-літнього ювілею М.П.Драгоманова // *Слово і Час.* – 2011. – № 7.

Отримано 25 листопада 2011 р.

м. Київ – м. Гадяч